סודה של קללה קדומה

הרב אורי הולצמן

לפני ימים ספורים רגש עולם הארכיאולוגיה המקראית עם פרסומו של ממצא, המסתמן כעת כממצא העתיק ביותר שבידינו, אשר בו כתובת חידתית בכתב עברי קדום. במסיבת עיתונאים מיוחדת חשף פרופ' גרשון גליל מאוני' חיפה מעט מן הידוע לחוקרים על אודות הממצא, עם שהבטיח לפרסם עליו מאמר אקדמי נרחב בהמשך השנה.

ובכן, הממצא שנחשף במסגרת החפירות הארכיאולוגיות סביב הר עיבל שבשומרון הוא כמין "קמע" עשוי עופרת, גודלו כ-2X2 ס"מ והוא מתוארך למאה ה-13 לפני הספירה (לפני כ-3,200 שנה). על הקמע, בכתב עברי עתיק, כתובת קללה, ככל הנראה בלשון הזו:

ארור ארור ארור
ארור לאל יהו-ה
תמות ארור
ארור מות תמות
ארור ליהו-ה
ארור ארור ארור

פרסום הקמע עורר סקרנות רבה בקהילת המחקר, כמו גם בקרב חובבי תורה וארכיאולוגיה בכלל. איזכור קדום כל כך של שם הוי"ה, מה שלא נודע מעולם בממצאים הארכיאולוגיים שנמצאו עד כה, הימצאותו של הקמע בסמיכות למקום המזבח שחשף פרופ' אדם זרטל ז"ל בהר עיבל ועוד פרטים נוספים, כל אלו משתלבים לכדי דרמה ארכיאולוגית-מקראית של ממש.

אולם לצד כל התעלומות החדשות, ואלו הישנות הנפתחות מחדש, הקמע שלפנינו הוא קודם כל כתב חידה! מה פשר רצף הקללות החמור הזה, המופיע לבדו נטול הקשר?! מי המקלל ומי המקולל? באיזו מסגרת נעשה שימוש בקמע הזה?!

האסוציאציה הראשונה המתבקשת היא כמובן נקודת הציון הגיאוגרפית שבו נמצא הקמע. הר עיבל הוא המקום שבו "יַעַמְדוּ עַל הַקְּלָלָה" ששת השבטים שנבחרו לכך, כמפורט בציווי ה' למשה לקראת כניסת העם לארץ (דברים, פרק כז). האם הממצא שלפנינו קשור היסטורית למעמד הברית בהר גריזים והר עיבל? מדוע אפוא לא פורטו בו הפשעים שאת מבצעיהם קיללו העם במעמד הברית? הקמע נראה יותר כמו "מכשיר קללה" רב-פעמי, לשימוש מזדמן לפי הצורך, אלא שאם אכן כך - מה מעשיו בהר עיבל?!

<u>השבועה - לפני השם</u>

נצא לרגע מגבולות הר עיבל ונשקיף על נקודת ציון חשובה אף יותר: בית הבחירה שבירושלים. בדומה להר עיבל, גם בו מוצב מזבח לה'. כאשר חנך שלמה המלך את בית המקדש הראשון, הוא נשא תפילה נרגשת שיזכה העם לראות במימוש ייעודיו של הבית. אלו רבים מאוד, מקיפים כמעט כל מאורע בחיי בני אנוש, בעיקר כמקום התפילה של העם, "בְּהִנָּגֵף עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל לִפְנֵי אוֹיֵב... בְּהֵעָצֵר שָׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר... רָעָב כִּי יִהְיֶה בָאָרֶץ... וְגַם אֶל הַנָּכְרִי אֲשֶׁר לֹא מֵעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל..." ועוד ועוד. אלא שהייעוד הראשון של המקדש, מקום המזבח, הוא שימושו כמקום המשפט!

הנה הדברים בפתח תפילתו של שלמה: "אֵת אֲשֶׁר יֶחֱטָא אִישׁ לְרֵעֵהוּ וְנָשָׂא בּוֹ אָלָה לְהַאֲלֹתוֹ וּבָא אָלָה לִפְנֵי מִזְבַּחֲךָ בַּבַּיִת הַזֶּה. וְאַתָּה תִּשְׁמַע הַשָּׁמַיִם וְעָשִׂיתָ וְשָׁפַטְתָּ אֶת עֲבָדֶיךָ לְהַרְשִׁיעַ רָשָׁע לָתֵת דַּרְכּוֹ בְּרֹאשׁוֹ וּלְהַצְדִּיק צַדִּיק לָתֵת לוֹ כְּצִדְקָתוֹ" (מלכים א ח, לא-לב).

התיאור הזה, כפי שמפרש לנו רש"י, מכוון לשני סוגים של שבועה בין אדם לחברו: "אֲשֶׁר יֶחֱטָא אִישׁ לְרֵעֵהוּ" הוא אדם הנתבע על איסור אשת איש, ואילו "וְנָשָׂא בּוֹ אָלָה" הוא התובע ממון מחברו ("וְנָשָׂא" מלשון נושה, בשי"ן ימנית; ו' החיבור שבין שני חלקי המשפט מתפקדת במובן "או"). מקורו של רש"י הוא, כנראה, במדרש "פסיקתא" שמצא בלשון הכתוב הזה סמך ל"שבועת היסת" שתיקנו חכמים לאדם הנתבע ממון וכופר בו.

כלומר, כאשר אדם מבקש להשביע את חברו במסגרת תביעה משפטית שביניהם, הרי הוא עושה זאת "לִפְנֵי מִזְבַּחֲךָ". הגורם לכך נראה ברור מאליו: המשביע מבקש להרתיע את ולהתריע בפני המושבע, בשם האלוקים השוכן במקום הזה. "אני ואתה",

כמו אומר המשביע למושבע, "איננו יודעים האחד את אשר בסתרי לבבו של השני, אולם האלוקים השוכן במקום הזה יודע גם יודע, והוא העוקב כעת אחר שבועתך".

הנה, במילים פשוטות ובהירות, הגדרתה של שבועה בפי רב האי גאון, בפתח ספרו "משפטי שבועות": "לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון. אף על פי שהעושק והעשוק לא נכחדו מהקדוש ברוך הוא, הואיל והוא סתור (=נסתר) מבני אדם - הטיל עליהם שבועה על הנסתרות, כדברי החכם (=שלמה): אם יחטא איש לרעהו ונשא בו אלה להאלתו... ואתה תשמע מן השמים". מהותה של שבועה היא אם כן, הבאת התעלומה בפני האלוקים, יודע תעלומות, שיכריע מתוך ידיעתו את הנסתרות.

זהו בדיוק משמעותו של מעמד השבעת הסוטה בבית המקדש, כמתואר בספר במדבר, פרק ה. את הזיקה ההדוקה בין השבעת הסוטה לבין תיאור המקדש בדברי שלמה, כבר הציב רש"י בפירושו למלכים ועל בסיס זה פירש את הלשון "אֲשֶׁר יֶחֱטָא אִישׁ לְרֵעֵהוּ" כתביעה על איסור אשת איש, כאמור. אבל אם מתברר לנו שדברי שלמה על "אֲשֶׁר יֶחֱטָא אִישׁ לְרֵעֵהוּ" כבר מפורשים למעשה בתורת משה, האם לא נכון לחפש גם את דבריו על מי ש"נָשָׂא בוֹ אָלָה" בדיני ממונות בציווי ה' בתורה?

לאור דברי שלמה על בית הבחירה, נקרא שוב את פשטות הלשון בפרשת משפטים על אדם התובע מחברו דבר שהפקיד אצלו וטוען השומר שנגנב ממנו: "אִם לֹא יִמָּצֵא הַגַּנָּב **וְנִקְרַב בַּעַל הַבַּיִת אֶל הָאֱלֹקִים** אִם לֹא שָׁלַח יָדוֹ בִּמְלֶאכֶת רֵעֵהוּ... שְׁבֻעַת ה' תִּהְיֶה בֵּין שְׁנֵיהֶם אִם לֹא שָׁלַח יָדוֹ בִּמְלֶאכֶת רֵעֵהוּ". אמנם חכמינו הקדושים לימדו אותנו שהיישום המעשי של ההוראה הזו הוא לבוא בפני הדיינים הנקראים אף הם "אלוהים", אולם בל נשכח שהם גם אלו שלימדו אותנו את החובה להעמיד סנהדרין לצד המזבח. כי כן, מקום המשפט הוא לפני השם. הדיינים הנקראים "אלוהים" פועלים בשמו כמוסמכים על ידי הסנהדרין היושבת לפני ה', על יד המזבח. עומק פשוטו של מקרא הוא אפוא בדיוק כדברי שלמה: בירור תביעות משפטיות באמצעות שבועה נעשה לפני המזבח, "וְאַתָּה תִּשְׁמַע מִן הַשָּׁמַיִם".

למה לקלל?

ככל שאנו מבינים את מהותה של שבועה כפנייה אל האלוקים שיפענח תעלומות, נוכל גם להבין מדוע שבועה היא בהגדרה הטלה מותנית של קללה. היודע תעלומות הוא גם השופט כל הארץ. את בירור האמת הוא מבצע באמצעות הדין והחשבון שיבוא עם החוטא. השבועה היא הצהרה של אדם המקבל על עצמו את דין האלוקים, אם אכן הוא מכחד בלשונו (ורק אלוקים יודע זאת).

נזדקק שוב ללשונו של רב האי גאון בפתח "משפטי שבועות": "וחובת דין השבועה אינה אלא בשבועת האלה, והיא השמתא, לפי שהיא מן השבועות החזקות כאשר תראה הכתוב אומר "וישמע יהושע בעת ההיא לאמר ארור האיש"... וכן תראה עוד שאול שאמר "ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב"... ועוד אמרה תורה "והשביע הכהן את האשה בשבועת האלה", וכבר פירש הפסוק ששבועת התביעות באָלָה כדכתיב "ונשא בו אלה להאלותו".

השבועה היא אם כן הנכחת האלוקים בדין ודברים שבין אדם לחברו. בנקודה שבה מסתיימת היכולת האנושית, מבקש האדם את עזרת האל בבירור האמת. לכן ביסודה שבועה היא לפני האלוקים, "לִפְנֵי מִזְבַּחֲךָ בַּבַּיִת הַזֶּה". שם הוא שוכן ואליו פונים לעזרה, על בסיס יכולתו הכפולה: לדעת את האמת העלומה ולבוא חשבון עם המעלים אותה. גם בהלכה המעשית, השבועה נעשית ב"נקיטת חפץ" - ספר תורה או תפילין - מייצגי הנוכחות האלוקית. לדעת רבים מן הראשונים, שבועה ללא הזכרת השם אינה שבועה, ולדברינו קל מאוד להבין מדוע. מהותה של שבועה היא פנייה אל האלוקים היודע והשופט.

כה פשוט הוא מעתה שמה של השבועה במקרא: "אָלָה". יד האל המתערבת במעשים הנסתרים של בני האדם.

בחזרה אל הקמע

מצוידים במידע הזה על טיבה היסודי של שבועה, אנו מבקשים להציע את פשרו של הקמע החידתי שהתגלה.

כזכור, הר עיבל הוא הר הקללה. שם נמצא המזבח שבנה יהושע עם כניסת העם לארץ ישראל, כמסופר ביהושע, פרק ח. סביר להניח שתקופת מה בראשית ההתיישבות עוד שימש המזבח הזה כמקום המשפט, "נקודת שכינה" אליה באים העם להשביע איש את חברו "לִפְנֵי מִזְבַּחֲךָ". הלא, כאמור, זהו המקום הטבעי של הבירור המשפטי.

הקמע הזעיר הזה, כתב קללה חקוק על עופרת, עשוי היה לשמש כחפץ הננקט ביד הנשבע. הוא כולל בתוכו את התוכן היסודי של שבועה באשר היא: אלה. קללת אלוקים הנתונה בידו ומאיימת לפגוע בו אם הוא אכן ראוי לה.

כפי שהסוטה נדרשת "להביא את הקללה אל תוך גופה" באמצעות שתיית המים שבהם נמחה כתב האלה, כך גם כל הנשבע לחברו נוקט בידו את הקללה, כמו מצמידה אל גופו ומאפשר לה לפגוע בו אם כך נותן הדין. זה כמו זו עומדים לפני ה', על יד מזבחו, ומקבלים על עצמם את קללת האלוקים אם כיחדו בלשונם.

<u>אז למה עופרת?</u>

קללות הכתובות על גבי עופרת נושאות את מחשבתנו אל זכרונן של קללות אחרות, אף הן מתקשרות עם העופרת. בין שאר נבואותיו הסתומות של הנביא זכריה, מופיעה הנבואה שלהלן (פרק ה):

"וָאָשׁוּב וָאֶשָּׂא עֵינַי וָאֶרְאֶה וְהִנֵּה מְגִלָּה עָפָה. וַיֹּאמֶר אֵלַי מָה אַתָּה רֹאֶה וָאֹמַר אֲנִי רֹאֶה מְגִלָּה עָפָה אָרְכָּהּ עֶשְׂרִים בָּאַמָּה וְרָחְבָּהּ עֶשֶׂר בָּאַמָּה. וַיֹּאמֶר אֵלַי זֹאת הָאָלָה הַיּוֹצֵאת עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ כִּי כָל הַגֹּנֵב מִזֶּה כָמוֹהָ נִקָּה וְכָל הַנִּשְׁבָּע מִזֶּה כָּמוֹהָ נִקָּה. הוֹצֵאתִיהָ נְאֻם ה' צְבָאוֹת-ת וּבָאָה אֶל בֵּית הַגַּנָּב וְאֶל בֵּית הַנִּשְׁבָּע בִּשְׁמִי לַשָּׁקֶר וְלָנָה בְּתוֹךְ בֵּיתוֹ וְכִלַּתּוּ וְאֶת עֵצָיו וְאֶת אֲבָנָיו.

וַיֵּצֵא הַמַּלְאָךְ הַדֹּבֵר בִּי וַיֹּאמֶר אֵלַי שָׂא נָא עֵינֶיךָ וּרְאֵה מָה הַיּוֹצֵאת הַזֹּאת. וָאֹמַר מַה הִיא וַיֹּאמֶר זֹאת הָאֵיפָה הַיּוֹצֵאת וַיֹּאמֶר זֹאת עֵינָם בְּכָל הָאָרֶץ. וְהִנֵּה כִּכַּר עֹפֶרֶת נִשֵּׂאת וְזֹאת אִשָּׁה אַחַת יוֹשֶׁבֶת בְּתוֹךְ הָאֵיפָה. וַיֹּאמֶר זֹאת הָרִשְׁעָה וַיַּשְׁלֵךְ אֹתָהּ אֶל תּוֹךְ הָאֵיפָה וַיַּשְׁלֵךְ אֶת אֶבֶן הָעֹפֶרֶת אֶל פִּיהָ".

זכריה רואה בנבואה כיצד יוצאת מבית קודש הקודשים "מגילה עפה", אורכה עשרים אמה ורוחבה עשר אמה כמידות פתחי העזרה וההיכל שדרכם היא יוצאת, ובה קללות המיועדות לחול על ראשי הנשבעים לשקר, המכחדים ועושקים את חבריהם בענייני ממון (ראו רש"י שם). היא יוצאת מבית המקדש, "**כי כן ביקש שלמה בתפלתו, את אשר יחטא איש לרעהו ונשא בו אלה להאלותו ובא האלה לפני מזבחך בבית הזה ואתה תשמע השמים ושפטת את עבדך להרשיע רשע**; **ביקש על האלה שיישבע איש לחברו שיבוא לפני המזבח ומשם ייצא משפט על הנשבע לשקר, וגם היה דרכם להישבע ולהאלות** (=לקלל) **בבית המקדש**" (פירוש הגאון מלבי"ם שם, ככל דברינו לעיל).

בחלקה השני של הנבואה, המלאך קורא לנביא ומבקשו לראות דבר נוסף היוצא מאותו מקום. זהו כלי מדידה של איפה, אשה נתונה בתוכה ולצידה ככר עופרת. הנבואה כולה סתומה כדרך נבואותיו של זכריה ואין כאן המקום להעמיק בכל פרטיה. נתבונן רק מעט בהקשר שבו היא נתונה: הגניבה המאוסה ביותר בפני ה' היא הרמייה במידות ומשקלות המתוארת כ"תועבה". כיון שגניבה שכזו נסתרת מעיני בני אדם, האלוקים בכבודו ובעצמו מבטיח לפרוע במי שפושע בה. מפליאים הם דברי הגמרא:

"אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים בריבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טיפה של בכור לטיפה שאינה של בכור - אני הוא שעתיד להיפרע ממי שתולה מעותיו בנוכרי ומלווה אותם לישראל בריבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא-אילן בבגדו ואומר תכלת הוא".

העופרת היא מתכת כבדה, כלשון הכתוב בשירת הים "צָלְלוּ כַּעוֹפֶרֶת בְּמַיִם אַדִּירִים". הכשרים שבין המצרים - מלמדנו רש"י - נידונו כעופרת וצללו מיד אל מותם. כאשר היו הרמאים מעוותים את המשקלות, הם עשו זאת באמצעות הוספת עופרת למשקל. מתוך כך הפכה העופרת סמל לגניבה ורמייה, ועל רקע זה רואה הנביא בחזונו כיצד הרשעים מושלכים אל כלי המדידה וככר העופרת מושלכת אחריהם באופן שלא יוכלו לצאת. מעין "מידה כנגד מידה", עונש מותאם לעוון.

כאמור, מהותה של שבועה היא פנייה אל האלוקים בכבודו ובעצמו שיבוא ויברר את האמת על ידי הקללה שבה. אולי הקללות נכתבות על עופרת, כהדהוד המסר העולה מדברי זכריה: העופרת המסמלת את הרמייה האנושית היא גם המסמלת את הפירעון האלוקי, המגיע במלואו אל הגנבים הנסתרים שאין מכיר בהם אלא הקדוש ברוך הוא.